



# تأملی بر معنای گودال باغچه و جایگاه آن در معماری سنتی ایران



آرزو گویای

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش در هنر، دانشگاه پیام نور

غلامحسین معماریان

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

الیاس صفاران

استادیار گروه هنر دانشگاه پیام نور

## تأملی بر معنای گودال باغچه و جایگاه آن در معماری سنتی ایران

### واژه‌های کلیدی:

معماری سنتی، اقلیم، گودال باغچه.

### مقدمه

گودال باغچه بخشی از حیاط مرکزی خانه را شامل می‌شود، که به صورت گود درآمده، به طوری که یک طبقه در دل زمین فرو رفته باشد (حاجی قاسمی، ۱۳۷: دیباچه). از این واژه در مواردی به عنوان پادیاو یا پایاب، به معنای حوضخانه و وضوخانه یاد نموده‌اند (پیرنیا، ۱۳۴۸: ۱۹۸). از آنجایی که در ایران باستان آب مظهر پاکی و پاکیزگی محسوب می‌شده است، لذا پرستش آب روان و آبگیر، در ادوار پیش از تاریخ معمول بوده، حتی در دوره‌های بعد منسوخ نگشته است (ویلبر؛ ۱۳۹۰: ۱۹) و از این عنصر همواره در هنر و معماری ایرانی با احترام یاد می‌شده و می‌توان آن را به عنوان یکی از ارمانهای ایران به جهان معماری یاد نمود. بعد از اهمیت عنصر آب، حیاط مرکزی خانه، دومین عامل محسوب می‌شود که با عنصر گودال باغچه در ارتباط است. حیاط مرکزی همواره در سازمان دهی فضای معماری، نقش برجسته‌ای داشته است. بناهای حیاط دار در ایران قدمتی در حدود هشت هزار سال دارند، و خانه تا شکل گیری حیاط مرکزی، شش هزار سال را طی کرده است و در دوره‌های تاریخی، عملکردهای متفاوتی داشته است (معماریان، ۱۳۷۳: ۱۶). این ساختار چه در زمینه‌ی شکل ظاهری (هندسی) و چه در زمینه‌ی فنی (مصالح و فن آوری) به شدت تحت تاثیر ویژگی‌ها و توانمندی‌های محلی، تحقق یافته است، نیز می‌توان آن را اندامی از حیاط مرکزی دانست. همان طور که در چکیده نیز اشاره شد، در این پژوهش ضمن بررسی معنای واژه‌ی گودال باغچه، جایگاه و پیشینه‌ی آن در ساختار معماری مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

### طرح مساله

گودال باغچه به صورت گود نشسته و عمیق در میان حیاط

### آرزو گویای

آرزو گویای دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور  
Arezoogooyay@yahoo.com

### غلامحسین معماریان

معماریان دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

### الیاس صفاران

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور

### چکیده

از گودال باغچه در منابع مختلف به مفاهیم متعددی نظیر، پادیاو، پایاب (حوضخانه و وضوخانه)، گودی درختکاری شده در میانه‌ی حیاط، قسمتی از بنا که به واسطه‌ی خاکبرداری در هنگام ساخت بنا گود شده و پس از درختکاری، تبدیل به باغچه شده است، و ... یاد شده است. در واقع گودال باغچه جزئی از یک بنا محسوب می‌شود که با ساختار معماری و همچنین جهان بینی و فرهنگ ادوار مختلف تاریخی ایران ارتباطی محسوس داشته است. مسئله‌ی گودال باغچه می‌تواند پاسخ مناسبی برای زندگی مادی و معنوی مردمانی باشد که از این عنصر در معماری زمان خود بهره جسته‌اند. پژوهش مذکور سعی دارد تا ضمن کنکاشی در معنای گودال باغچه، پیشینه و جایگاه آن را در معماری سنتی ایران مورد ارزیابی قرار دهد.

مرکزی خانه‌ها پدیدار می‌شود، که معمولا این عمق یا مقدار اختلاف سطح در حد یک طبقه بوده است. در بعضی موارد این عامل به صورت پل ارتباطی با قنات عمل نموده است. وقتی از گودال باغچه سخن به میان می‌آید، دو مساله در ذهن تداعی می‌شود، یکی باغ و دیگری آب، که هر دو در نزد ایرانیان باستان حائز اهمیت و مقدس بوده اند. معبد آناهیتا و قلعه دختر فیروز آباد در ایران باستان مویذ این مدعاست؛ و این خود دلیل محکمی برای پی بردن به فرهنگ و جهان‌بینی ایرانیان در ادوار مختلف تاریخی محسوب می‌شود. تقدس آب بعد از ادوار تاریخی وارد دوره‌ی اسلامی شده و به صورت مظهر طهارت و پاکیزگی شکل می‌یابد و با مساله‌ی نور و روشنائی در معماری پیوند می‌خورد.

اگر بخواهیم بُعد فیزیکی گودال باغچه را بررسی نماییم، می‌توان به شهرهای پیرامون کویر مانند کاشان، یزد و کرمان اشاره نمود که جهت دسترسی به آب قنات و همچنین مهار گرما، به ایجاد گودال باغچه در فضای خانه روی آورده‌اند. با توجه به اینکه اطراف اتاق‌های گودال باغچه خاک بکر بوده و به صورت عایق حرارتی و برودتی در سرما و گرما عمل می‌کرده است، نیز به همین دلیل در فصل تابستان در اتاق‌های اطراف گودال باغچه زندگی می‌کردند. در واقع می‌توان بیان نمود گودال باغچه، برای تلطیف حرارت و گرما به عمق خاک پناه برده است. (حلی؛ مصاحبه شفاهی: ۱۳۹۱) همچنین می‌توان به اهمیت گودال باغچه در معماری اشاره نمود، به طوری که احداث خانه‌ها در گودی باعث شده است که خانه‌ها در برابر زلزله مقاومت بیشتری داشته باشند، هر چه خانه‌ها گودتر بوده در زلزله مقاومت بیشتری داشته‌اند. در واقع معماران اعتقاد داشتند که ارتفاع بنا را کم بگیرند و خانه‌ها را در گودی بسازند. همچنین خودبسندگی و بهره‌گیری از امکانات موجود، در ساخت گودال باغچه مشهود می‌باشد به طوری که معماران، خاک برداشته شده را دوباره در همان ساختمان به‌کار می‌بردند. (خورشیدی فرد، ۱۳۸۷: ۱۷)

به مساله‌ی دیگری که در مورد گودال باغچه می‌توان اشاره نمود، نگرش فرهنگی به آن است. در واقع یکی از ارزش‌های معماری سنتی، حجاب در معماری می‌باشد. در پیرامون اتاقهای گودال باغچه درونگرایی و به نوعی حجاب مطرح بوده به صورتی که فضایی به آن مشرف نمی‌باشد. (حلی، ۱۳۹۱: مصاحبه شفاهی) بنابراین احداث خانه‌ها در گودی، حجابی در سبک معماری آن به وجود آورده است. (خورشیدی فرد، ۱۳۸۷: ۱۷) و این همانا ارمغانی است که به جهان معماری هدیه شده است.

ارتباط گودال باغچه با آئین و فرهنگ ایرانی در ادوار گذشته، و همچنین شکل ظاهری آن، که بر اساس نظم‌های مبتنی بر هندسه در معماری می‌باشد، به تنهایی خود عامل ضروری جهت بررسی محسوب می‌شود. همچنین از آنجا که گودال باغچه بازگو کننده‌ی روند تحولات فرهنگی-اجتماعی، تاریخی، اقلیمی و هنری در برهه‌های مختلف تاریخی است، جهت ارزیابی و پژوهش، امری ضروری می‌باشد.

با در نظر داشتن فلسفه‌ی وجودی، مفهوم گودال باغچه و ارتباط آن با فرهنگ و جهان بینی ایرانی در ادوار مختلف، در این تحقیق از روش توصیفی-تحلیلی و تاریخی به صورت میدانی و کتابخانه‌ای (با بهره‌گیری از محتوای گزارشها، کتابها، مقالات و بیانات مفید صاحب نظران و محققین)، استفاده شده است.

#### سئوالات تحقیق:

- ۱- آیا گودال باغچه در منابع مختلف، مفاهیم متعددی دارد؟
- ۲- آیا گودال باغچه ریشه در فرهنگ و جهان بینی ایرانی، در ادوار مختلف تاریخی دارد؟
- ۳- گودال باغچه به چه دلیل و در کجا بوجود آمده است؟

#### اهداف تحقیق:

- ۱- کنکاشی در معنای گودال باغچه.
- ۲- تبیین ارتباط گودال باغچه با فرهنگ و جهان بینی ایرانیان

در ادوار باستان و اسلامی.

۳- شناخت جایگاه و کاربرد گودال باغچه در معماری سنتی ایرانی، به عنوان فضایی با خرد اقلیم.

### کنکاشی در معنای گودال باغچه

گودال باغچه با مفاهیم مختلفی در منابع متعدد، عنوان می‌شود و سپس در معماری نمود می‌یابد، که به قرار زیر است :

\* گودال باغچه: پادیاو، پادیاو معنی پاکیزه کردن و پلید زدایی دارد، حوضخانه و وضو خانه. (پیرنیا، ۱۳۴۸: ۱۹۸)

\* گودال باغچه: گونه‌ای دیگر از فضای سبز است و در جایی احداث می‌شد که آب زیادی نداشته اند. (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۲۸۶)

\* گودال باغچه: حیاط گود نشسته‌ای که در میان حیاط خانه قرار می‌گیرد. (تصویر ۱) معمولا اختلاف سطح این حیاط با حیاط اصلی به یک طبقه می‌رسد. (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: دیباچه)

\* گودال باغچه: باغچال، میانسرای باغچه دار و سر سبز گود که درون میانسرای بنیادی است و به آن راه دارد. در سرزمین‌های کویری برای پدید آوردن جایگاهی پر سایه و نمناک و دلپذیر بیشتر از باغچال‌ها بهره می‌گیرند. باغچال‌ها در خانه‌های کهن، مدارس علمیه و مسجدها و گاه کاروانسراها یافت می‌شوند. (رفیعی سرشکی، ۱۳۸۲: ۹۸)

\* باغچه گود: پادیاو، جایگاهی برای شستشو و وضو گرفتن در مسجد‌ها. (همان، ۱۱۹)



تصویر ۱. گودال باغچه، رواق و فضاهای پیرامون آن، خانه عباسیان حیاط مسعودی فر. (مأخذ: نگارندگان)

گودال باغچه: گودی درختکاری شده در میانه‌ی حیاط، حیاطی که یک طبقه پایین تر از اتاق‌ها قرار می‌گیرد و دور تا دور آن معمولا رواق است. (تصویر ۲) قسمتی از بنا که به واسطه‌ی خاکبرداری در هنگام ساخت بنا (به منظور استفاده از این خاک برای تهیه‌ی مصالح مورد نیاز) گود و پس از درختکاری تبدیل به باغچه شده است. (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۱۹۵) (سیدصدر، ۱۳۸۰: ۴۷۶)



تصویر ۲. دید به گودال باغچه از طبقه همکف، خانه عباسیان حیاط مسعودی فر. (مأخذ: نگارندگان)

\* **Sunken garden** : باغ گود، چاله باغ، یک باغ با طرح هندسی در زیر تراز نهایی یا در حصار تراس‌های برجسته. (محمودی-شادپی، ۱۳۸۹: ۱۲۶۳)

\* چاله باغ: باغی با طرح معمولا هندسی، در تراز پایین تر از غالب محیط یا احاطه شده با تراس‌های برجسته. (هریس، ۱۳۹۰: ۱۱۰۵)

\* گودال: زمین پست و مفاک و جای عمیق، چاله، حفره. (دهخدا، ۱۳۳۵: ۵۰۶) باغچه: مصغر باغ، باغ کوچک. (همان، ۱۳۳۵: ۴۶۱)

\* گودال: زمین پست. (معین، ۱۳۸۶: ۳۴۳۲) باغچه: باغ کوچک، هر بخش از زمینی که در آن گلکاری کنند.

(همان، ۱۳۸۶: ۴۶۱)

طبق تعاریف بالا، جدول زیر بر اساس معنا و مفاهیم

مشترک دسته بندی می شود:

بر اساس جدول ۱، می توان گفت که گودال باغچه به معنای باغچه، حیاط و گودی نزدیک تر می باشد، که در ادامه به هر کدام پرداخته شده است.

\* گودال: کورت داخل خانه (باغچه)، حیاط باغچه دار در

منزل. (افشار، ۱۳۸۲: ۲۲۸)

\* گودال باغچه: تقریباً بخش اعظم حیاط خانه را در بر

می گیرد (تصویر ۳) و باغچه های پر گل و درخت

آن را تزئین کرده اند. (خود داری نائینی، ۱۳۸۸: ۳۴)

### پیشینه تحقیق درباره گودال باغچه و جایگاه آن در معماری

#### سننی ایران

"درون گرایی و کشش معماران ایرانی به سوی حیاطها و پادیاوها و گودال باغچه ها و هشتی ها و کلاه فرنگی که شبستانها را گرداگرد خود گرفته و محیط های دلکش و خودمانی به وجود آورده از دیر باز جزء منطق معماران ایران بوده است. همچنان که در کاخ های تخت جمشید می بینیم که پیرامون حیاطی، اتاق ها و تالارها و ایوان هایی جای دارد. از دقت در کاخ ساسانی سروستان و خانقاه ها و سراهای پس از اسلام می توان دریافت که معمار ایرانی هیچ گاه این کشش منطقی خود را از دست نداده و همیشه خانه ها و کاخ ها را چنان ساخته است که گویی مادری مهربان فرزند دلبنده خود را گرم در آغوش می فشارد." (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۲۴)



تصویر ۳. گودال باغچه و حضور حوض و باغچه های اطراف آن، خانه تاج

در کاشان. (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۱: طبقه بندی تعاریف گودال باغچه بر اساس دیدگاه های مختلف

تعداد	سید صدر	حاجی قاسمی	خوداری نائینی	فلاح فر	سرشکی	افشار	معین	دهخدا	نویسندگان واژه ها
۳	-	-	+	-	-	-	+	+	باغ
۵	+	-	+	+	-	+	+	-	محل گلکاری
۶	+	+	-	+	+	-	+	+	گودی
۲	-	-	-	-	+	+	-	-	جای سبز
۶	+	+	+	+	-	+	+	-	حیاط
۷	+	-	+	+	+	+	+	+	باغچه
۱	-	-	-	-	+	-	-	-	باغچال

پادیاو به مرور زمان از پیش پرستشگاه‌ها به درون خانه‌ها راه یافت و بعد از اسلام در خانه‌ها به شکل گودال باغچه نمود می‌یابد. به دلیل این که معماری ایرانی درون گرا بوده است، با تبدیل میانسراه‌های بسته به پادیاو و گودال باغچه، لطف بسیاری به معماری ایرانی داده است. همچنین پادیاو به گونه گودال باغچه درآمده تا بتوان آب کاریزهای ژرف را در آنها روان ساخت، به عنوان نمونه می‌توان به پیشگاه سر در مسجد جامع یزد اشاره نمود. (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۶۷)

با توجه به اینکه اکثر خانه‌های قدیمی بر اثر سوانح طبیعی مانند زلزله و عوامل گوناگون اجتماعی از بین رفته اند، بدین جهت نمی‌توان به طور مشخص اظهار نمود، نخستین خانه‌ی گودال باغچه‌ای در کدام بنا شکل گرفته است. به طور مثال شهر کاشان در دوره سلجوقی خانه‌های گودال باغچه‌ای وجود داشته، ولی در زلزله سال ۱۱۹۲ ه. ق بسیاری از این ابنیه از بین رفته است. (حلی، ۱۳۹۱: مصاحبه شفاهی) از نمونه‌های خانه‌های تکامل یافته گودال باغچه‌ای کاشان در دوره صفوی می‌توان به خانه وسیع و قدیمی معروف به خانه مقصود بیگی واقع در محله سرسنگ اشاره کرد. این خانه‌ها کتیبه‌ای داشته که قدمت آن را به سال ۱۰۰۷ ه. ق می‌رساند است، ولی متأسفانه این خانه تخریب شده است. (نراقی، ۱۳۶۳: ۲۸۵)

به طور کلی می‌توان گفت گودال باغچه مربوط به دوره خاصی نیست و در طی زمان که اقلیم مناطق کویری گرم و خشک‌تر می‌شده است، خانه‌ها بیشتر در گودی فرو رفته تا اینکه به صورت گودال باغچه شکل گرفته‌اند. این خانه‌های گودال باغچه‌ای در ابتدا تزئینات هنری نداشته، بلکه بعدها به مرور در طراحی گودال باغچه‌ها تاثیر داشته است مانند: گچ بری، تراش کاری و... (حلی، ۱۳۹۱: مصاحبه شفاهی)

### عوامل شکل‌گیری گودال باغچه

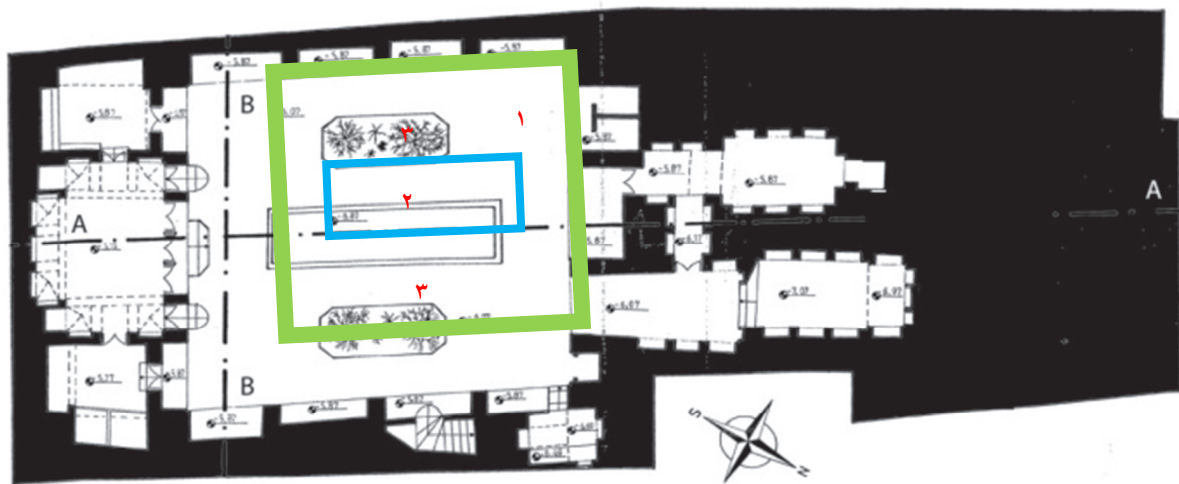
۱- یکی از علل ایجاد گودال باغچه‌ها علاوه بر تقدیس آب در

گذشته که تا حد زیادی نیز به اقلیم خشک و کم آب میهن ما بستگی داشته است. شاید از همین رو ایرانیان در ساختن سد و بند و کندن کاریز (کانال) همیشه مهارت فوق‌العاده داشته‌اند. (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۳۲۲) دسترسی به آب روان عمق گودال باغچه هم تراز آب قنات بوده است و از این طریق گودال باغچه دسترسی به آب زیر گذر را میسر کرده است. (معماریان، ۱۳۷۳: ۲۸۶)

۲- گودال باغچه به دلیل گود بودن در کنار درختان سرسبز و حضور حوض آب، محیطی خنک را به وجود می‌آورد است. بدین صورت که خانه‌ها با گودال باغچه‌های گود و دیوارهای بلندی که دارند، همانند چاه‌های خنک بودند، همچنین ساخت خانه‌ها در گودی، پناهگاه مناسبی در برابر بادهای تند کویری بوده است. گودال باغچه جایگاه‌های خنک و دلچسبی را برای تابستان گرم و سوزان فراهم می‌آورد و برای مردم گرم‌زده پناهگاه بسیار خوبی بوده است.

۳- در مناطق کویری برای برقراری تعدیل خط آسمان در معماری، بام‌ها را هم‌تراز می‌ساختند، به همین سبب احداث بنا در گودی صورت می‌گرفت، بدین لحاظ همه بناها به یک شکل جلوه می‌کرد و نشانگر حضور یک معماری متوازن افقی است و از این طریق مردم واری و بحث اجتماعی را رعایت می‌کردند. (حلی، ۱۳۹۱: مصاحبه شفاهی)

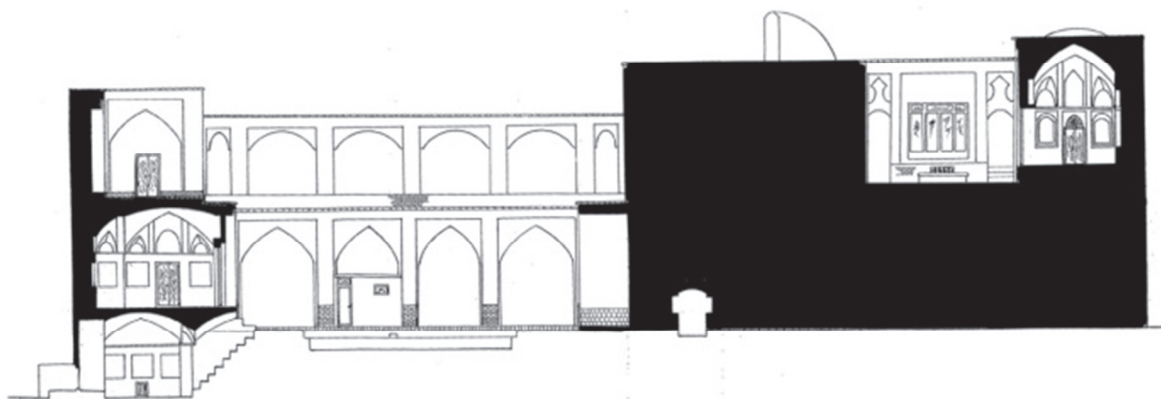
می‌توان گفت مهمترین عامل شکل‌گیری گودال باغچه، دسترسی به آب قنات و تامین آب مصرفی خانه‌ها بوده است. بدین صورت که آب از داخل زمین و خانه به خانه عبور می‌کرد. لذا عمق گودال باغچه هم‌تراز آب قنات مربوطه بوده است. بنابراین هر خانه‌ای عمقش بستگی به آب قناتی داشته که از آن عبور می‌کرده است. (حلی؛ مصاحبه شفاهی: ۱۳۹۱)



۳- باغچه

۲- حوض آب

۱- گودال باغچه



نقشه ۱. پلان و مقطع گودال باغچه خانه تاج در کاشان، (مأخذ: آرشیو مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی).

فضایی خانه، طبیعت را با حضور آب و گیاه و آسمان به درون خانه آورده است. همچنین پیرامون گودال باغچه در همکف شاروم<sup>۱</sup> وجود دارد، به طوری که دور تا دور آنرا احاطه کرده است و از این روش نور را به فضاهای اطراف گودال باغچه هدایت شده است. بنابراین گودال باغچه با نور، آب، گیاه، هوا و به طور کلی با باغ درونی در ارتباط می باشد. چنانچه هنگام ورود به گودال باغچه حس و حالت ساکنین تغییر می کرد و جلوه هایی متنوع از رنگ، بو، هوا و چشم انداز به ویژه وزش باد بر سطح حوض و برگ های درختان در تغییر حالت موثر بودند.

به عنوان نمونه فرم گودال باغچه خانه تاج در کاشان (نقشه ۱)، متأثر از فرم کلی زمین خانه است که از نظم و هندسه ی آن تبعیت می کند و از نظم و هندسه ی راست گوشه برخوردار نیست. هندسه ی گودال باغچه، حوض و باغچه های آن، از تناسبات خانه بهره جسته اند و حوض مستطیل شکل با تناسباتی مشابه گودال باغچه قرار می گیرد، همچنین ابعاد آن بر اساس جاگیری فضاهای اطراف شکل می گیرد. بنابراین می توان بیان نمود که فرم مربع گودال باغچه یک فرم خنثی است و فرم کلی آن یک متوازی الاضلاع با قطرهای ۲۱ متر و ۲۲ متر می باشد.

بر این اساس گودال باغچه به منزله یکی از مهم ترین ارکان

### پیشینه تاریخی گودال باغچه:

وسط و داخل این بنا حوض بزرگ و کم عمقی قرار دارد که پس از پر شدن از آب، اضافی آن از طریق یک مجرای خروجی به بیرون راه یافته است. همانطور که گفته شد این مکان برای تقدیس آب بوده و به فرشته آب آناهیتا تعلق داشته است. (همان، ۱۳۷۹: ۱۲۵)



تصویر ۴. معبد آناهیتا در بیشاپور کازرون.  
(مأخذ: سایت اینترنتی، kazeroonmiras.blogfa.com)

### ۱- معبد آناهیتا

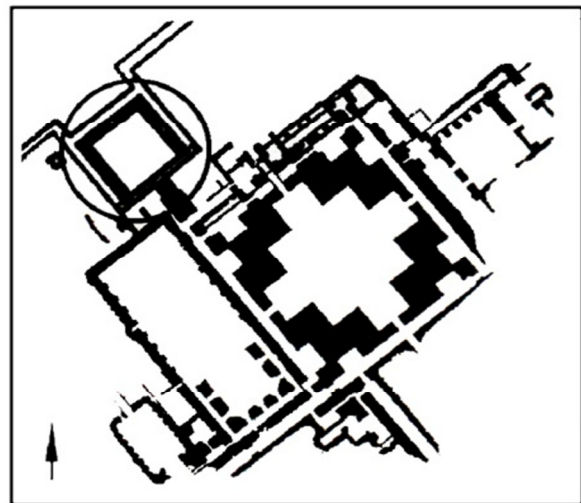
معبد آناهیتا، در بیشاپور کازرون، متعلق به الهه آب و برای ستایش آب، مورد احترام ایرانیان باستان بوده است، (تصویر ۴) که با الهام از سبک معماری دوره هخامنشی ساخته شده است. بنای معبد، مکعب شکل و هر یک از اضلاع آن چهارده متر است که از سنگهای حجاری شده به ابعاد مختلف و بدون ملات دو جداره ساخته شده است. (نقشه ۲) بنا دارای چهار مدخل است که بر روی بدنه شمالی این بنا چهار تندیس گاو به صورت دو پشتی نصب شده که تندیسها سمبل و نشانه معبد است. (زارعی، ۱۳۷۹: ۱۲۵)

### ۲- قلعه دختر فیروز آباد

قلعه دختر فیروزآباد در فارس، (حدود ۲۲۴ میلادی) از بناهای ماندگار دوران ساسانیان است. این قلعه در بالای کوه تنگاو جای گرفته است (تصویر ۵) و چون روی بلندی صخره‌ای ساخته شده، به گونه‌ای است که به همه جای اطراف دید دارد. (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۱۱۴)



تصویر ۵. قلعه دختر فیروزآباد در فارس.  
(مأخذ: سایت اینترنتی، www.tabnak.ir)



نقشه ۲. پلان معبد آناهیتا در بیشاپور کازرون، از کتاب آشنایی با معماری جهان. (مأخذ: محمدابراهیم زارعی، ۱۳۷۹)

این معبد بر اساس طرح قبلی، در عمق ۶ متری از سطح زمین‌های اطراف خود ساخته شده تا آب رودخانه که در فاصله ۲۵۰ متری آن جاری است به درون معبد جریان یابد. در

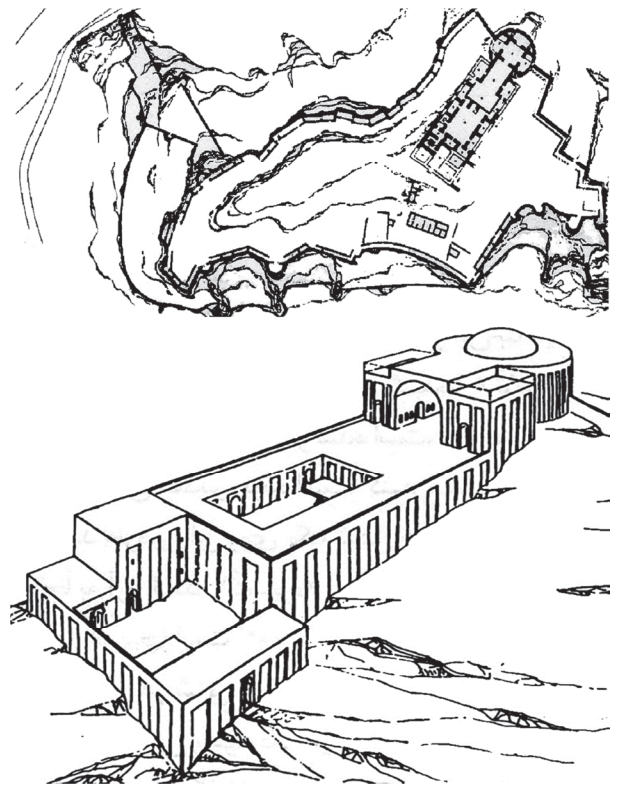
دارد. این خانه الگوی مهم معماری و هنری خانه‌های تاریخی منطقه و کویر مرکزی ایران محسوب می‌گردد که در محله باب المسجد (به فاصله کمی از مسجد جامع) از محلات قدیمی شهر نائین واقع است، هم‌اکنون اداره میراث فرهنگی و گردشگری نائین و موزه مردم‌شناسی کویر در آن دایر است. کاربری کنونی این خانه با توجه به فضای معمارانه و تزئینات بی‌نظیر این بنا می‌باشد. (خودداری نائینی، ۱۳۸۸: ۲۳)

خانه از اجزاء مختلفی از جمله ورودی، دالانهای متعدد، هشتی، غلام‌گردش، ایوان شاه‌نشین، اتاق نشیمن، گودال باغچه، باغ و بخشهای مختلف دیگر تشکیل شده است. این خانه به عنوان خانه حاکم نائین بوده که در ابتدا شخصی به نام قاضی نور الهدی در این خانه زندگی می‌کرده و در دوره قاجار به خاندان پیرنیا رسیده و شخصی به نام میرزا احمد خان پیرنیا حاکم نائین در این خانه زندگی می‌نموده است.

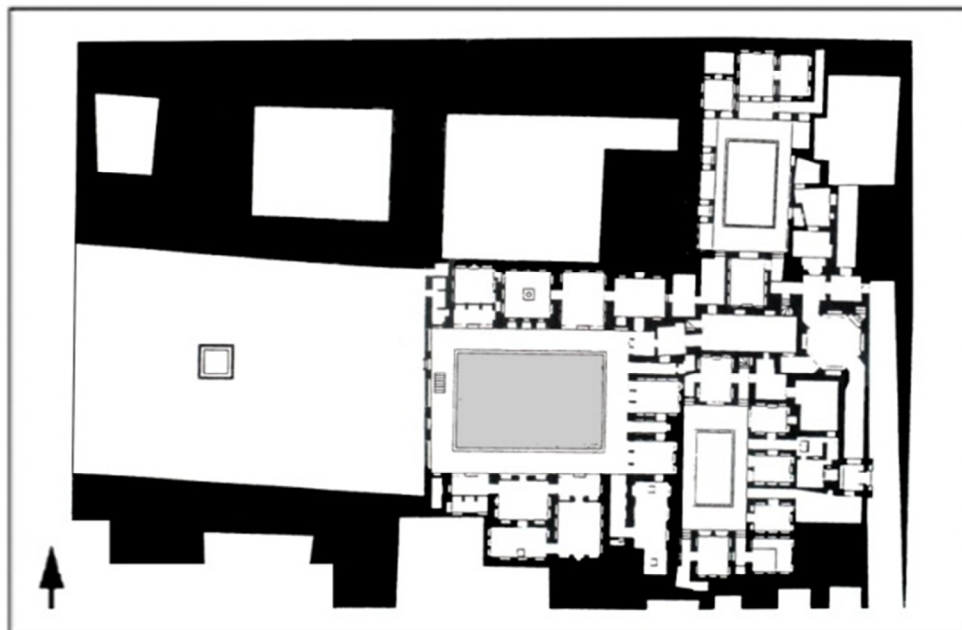
این خانه از طریق پایاب با خانه‌های مجاور ارتباط داشته است که در خانه پیرنیا به صورت گودال باغچه ظاهر شده است. یکی از بخشهای مهم این بنا، وجود فضای گودال باغچه در مرکز حیاط است (نقشه ۴) که به عنوان تابستان نشین خانه و به جهت دسترسی به آب قنات حفر گردیده است. مسیر قنات این خانه را به پایاب مسجد جامع نیز متصل کرده است. حضور آب، گل و گیاه و درخت، این خانه را به صورت باغ تداعی می‌کند (تصاویر ۷ و ۶) و گودال باغچه بخش بیشتری از حیاط را دربر می‌گیرد. (خودداری نائینی، ۱۳۸۸: ۲۶) (تصویر ۷ و ۶)

داخل کاخ در سه سطح متوالی تنظیم گردیده، که با برج پلکانی شبیه به منار واقع در شهر فیروزآباد، ولی کوچکتر از آن با هم ارتباط دارند. در پایین‌ترین سطح، اتاقهای نگاهبانان و آب‌انبار قرار دارد، و حیاطی با تالارهای بزرگ در طبقه دوم واقع شده است. بنای شاهی با ایوان و تالار گنبددار بر روی سطح سوم است. (زارعی، ۱۳۷۹: ۱۱۸) در قسمت پائین آن پادیاوی بوده که در آنگاه حیاط (میانسرا) بالایی نیز در آن جای داشته است. (نقشه ۳) حیاط بالا از کمر بند دفاعی اصلی دژ با بازوهای دفاعی پیش آمده، ارتفاعی در حدود ۶ یا ۷ متر داشته است. عظمت بنای این قلعه، مبهوت کننده می‌باشد. (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۱۱۴)

طرح عمارت اصلی قلعه دختر هیچ شکی را باقی نمی‌گذارد که آن بنا اقامتگاهی با مقیاس کامل و تسهیلات برای نگاهبانان و میهمانان بوده و دارای اتاقهای پذیرایی و تالار تخت و محل مسکونی سلطنتی بوده است. (همان، ۱۳۷۹: ۱۱۹)



خانه پیرنیا نقشه تأیید شده به سوی مصلحتی و حفر فیروزآباد هیجان. تعلق  
۱. (مأخذ: کتاب «معماری و شناسایی معماری ایرانی»، محمد کریم پیرنیا، ۱۳۹۲)



نقشه ۴. پلان خانه پیرنیا، از کتاب کاخ‌واره نایین. (مأخذ: س. خودداری نایینی، ۱۳۸۸)



تصویر ۷. گودال باغچه و ایجاد فضای سبز در خانه پیرنیا.

(مأخذ: نگارندگان)



تصویر ۶. طاق نماها در پیرامون گودال باغچه در خانه پیرنیا.

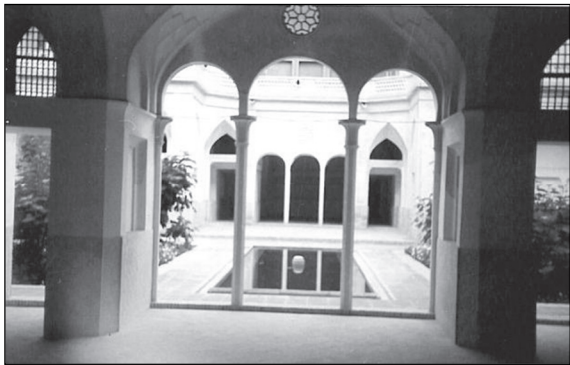
(مأخذ: نگارندگان)

خصوصی را شکل می‌دهد است که از آن به درونگرایی می‌رسیم، البته دید از شاروم به گودال باغچه تنها برای ساکنین امکان پذیر بوده است. شایان ذکر است، وجود گودال باغچه عاملی است که علاوه بر ایجاد فضای اقلیمی مناسب، با حضور فضای سبز، آب و تزئینات به کار رفته در این خانه آسایش و آرامش برای ساکنین فراهم آورده است.

همچنین غلام گردشی پیرامون گودال باغچه حیاط وجود دارد که راه ورود به اتاقهای خانه را با دو یا سه پله ممکن می‌سازد. (همان، ۱۳۸۸: ۳۱) بر لبه گودال باغچه دیواره‌ای کوتاه و مشبک (فخر و مدین) تعبیه شده است (تصویر ۸) که به همراه تزئینات آجرکاری در فضای گودال باغچه، از مهمترین ویژگی هنری خانه تاریخی پیرنیا محسوب می‌شود. لازم به توضیح این نکته است که گودال باغچه حریم



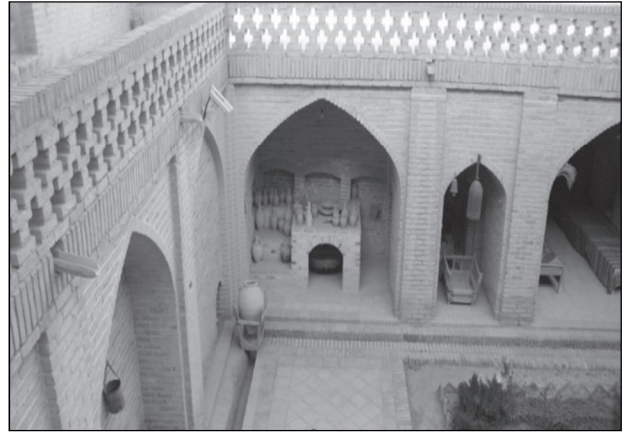
تصویر ۹. دید از طبقه همکف به گودال باغچه خانه عباسیان حیاط عباسیان.  
(مأخذ: نگارندگان)



تصویر ۱۰. اتاق‌های پیرامون گودال باغچه خانه عباسیان حیاط عباسیان.  
(مأخذ: نگارندگان)

گودال باغچه در این خانه فضای وسیعی به خود اختصاص داده است (تصویر ۱۰) که در طبقه همکف با وجود شاروم و گشادگی فضا در این طبقه، گستردگی بیشتری به چشم می‌خورد (نقشه ۵)، همچنین وجود گودال باغچه عامل ارتباطی بین حیاط‌های مجاور خانه عباسیان می‌باشد.

فضا سازی و تزئینات به کار برده شده شامل نقوش گچ‌بری، مزین به طرح‌های اسلیمی، گل‌های شاه عباسی، نقوش مرغ، شاهین، خورشید و ... که به گونه‌ای دلنشین در دل دیوارهای پیرامون گودال باغچه خودنمایی می‌کند. (خورشیدی فرد، ۱۳۸۷: ۴۵) و همچنین شبکه‌های آجری، شیشه‌های رنگی، رسمی بندی، یزدی بندی، قطار بندی که از گودال باغچه نمایان



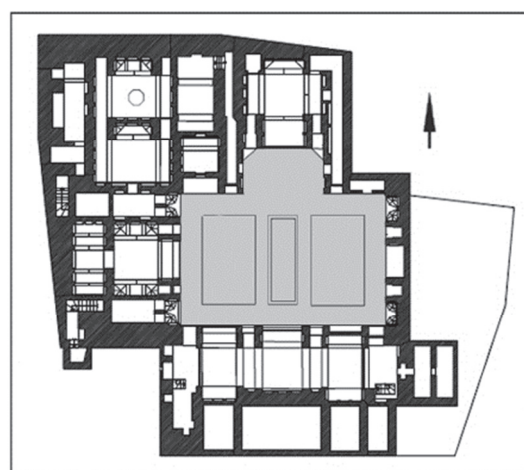
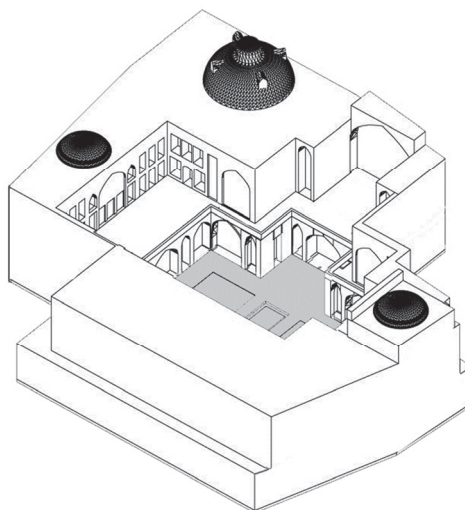
تصویر ۸. شبکه کوتاه آجری پیرامون گودال باغچه در همکف خانه پیرنیا.  
(مأخذ: نگارندگان)

## ۵- خانه عباسیان

این خانه در کاشان، به دوره قاجار (قرن سیزدهم هجری) تعلق دارد. مجموعه مذکور در حدود سال ۱۲۴۵ ه. ق. به وسیله پدر بزرگ آیت ... سید محمد علوی بروجردی ساخته شده است. چند سال بعد از ساخت، حاج محمد ابراهیم تاجر کاشی پدر آیت ... سید محمد علوی بروجردی مجموعه مزبور را توسعه می‌دهد، مجموعه عباسیان از پنج حیاط مرتبط به هم ساخته شده است، این حیاط‌ها به نام‌های عباسیان، مسعودی فر، حقانی، تقوی و عباسی مقدم به صورت مجموعه‌ای ارزنده در خیابان علوی قرار دارد و از لحاظ، تزئینات، بسیار غنی و به سبب ارتباطات معماری، بسیار ارزشمند می‌باشند. از ویژگی‌های معماری این خانه سبک معماری «گودال باغچه» آنست. (تصویر ۹) این خانه علاوه بر ایجاد فضایی با خرد اقلیم، مکانی زیبا همراه با آرامش فراهم کرده است. (فرخ یار، ۱۳۹۰: ۳۸۲)

بناهای این مجموعه به گونه‌ای شکل گرفته اند که با شرایط اقلیمی کاشان سازگاری کامل داشته و از نظر فرهنگی حائز اهمیت فراوان است، رعایت مسائل مذهبی در معماری خانه عباسیان بسیار مشهود می‌باشد و از مصادیق این امر وجود گودال باغچه است.

می‌باشد، هارمونی و هماهنگی ایجاد می‌کند که باعث هر چه بیشتر چشم نواز بودن این فضا شده است. علاوه بر آن قرینه سازی در عناصر پیرامون گودال باغچه، از ویژگی فضای گودال باغچه است که زیبایی خاصی را به وجود آورده است. (خورشیدی فرد، ۱۳۸۷: ۱۱)



نقشه ۵. پلان و سه بعدی خانه عباسیان، حیاط عباسیان. (مأخذ: نگارندگان)

## ۶- مسجد آقا بزرگ

این مسجد به لحاظ وجود گودال باغچه از مهمترین مساجد کاشان در دوره قاجاریه است. این مسجد- مدرسه به سبب داشتن گودال باغچه از مهمترین، زیباترین و با شکوه‌ترین مساجد تاریخی کاشان از دوره قاجاریه است که با سال ۱۲۴۸

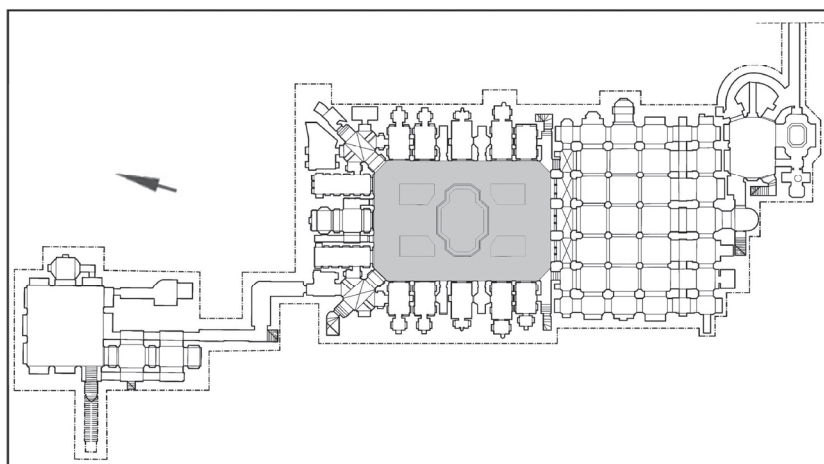
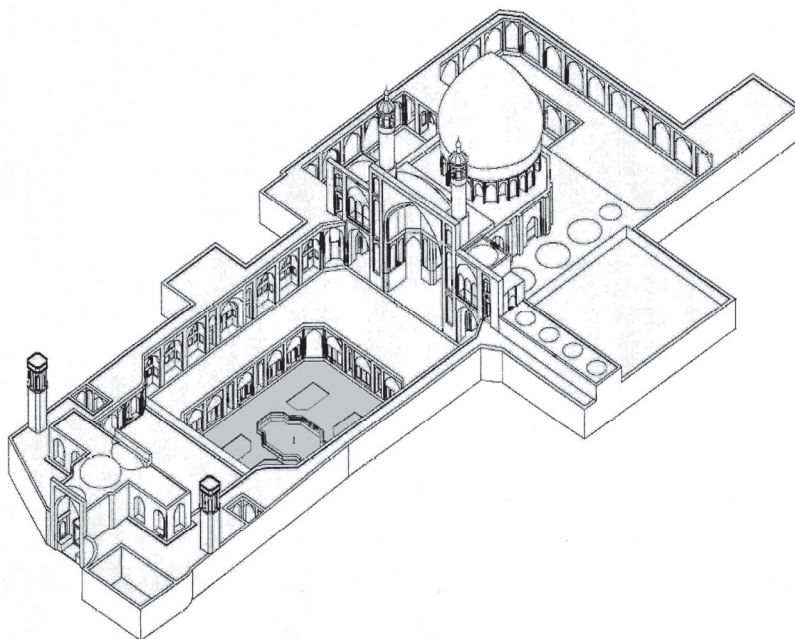
ه. ق توسط حاج محمدتقی مشهور به خانبان ساخته شده است. اولین نمونه‌های تلفیق این دو عملکرد را می‌توان از دوره قاجار مشاهده کرد (تصویر ۱۱) که در دو طبقه تحتانی (مدرسه) و فوقانی مسجد ساخته شده است. (شاطری، ۱۳۸۷: ۴۹) علاوه بر آن از نمونه‌های مسجد- مدرسه گودال باغچه‌ای می‌باشد که در نوع خود بی نظیر است.

پس از ورود به محوطه مدرسه، دو صحن وسیع آن در دو طبقه ساخته شده، که حجره‌های محل سکونت طلاب با حوض و باغچه بندی همکف است و گنبد آجری با شکوه و گلدسته‌های دو طرف آن خود نمایی می‌کند. یکی از مشخص ترین ویژگی‌های این بنا تعدد عملکردهاست که به نحو مطلوبی در سطح زمینی که به نسبت عملکردهای موجود وسعت کافی ندارد جای داده شده اند، اما در این بنا علاوه بر ترکیب دو عملکرد مدرسه و مسجد با توجه به محدودیت مکان، همه فضاهای متنوع و مورد نیاز مدرسه پیش بینی و احداث شده است. تعدد و تنوع عملکرد، گذر از سادگی به پیچیدگی را در این بعد از ویژگی‌های بنا نشان می‌دهد. می‌توان گفت به نوعی نو آوری در طراحی فضاها و ترکیبات فضایی شکل گرفته است. توجه به ترکیبات حجمی و تنوع فضایی به صورت دلنشین در این بنا مشخصه اصلی و دلیل عمده خاص بودن این بنا در بین بناهای هم عصر آن دانست. (نراقی، ۱۳۶۳: ۲۵۶)

در این بنا گودال باغچه باعث بوجود آمدن فضایی محصور برای مدرسه شده است. (نقشه ۶) معمار این بنا با قرار دادن انسان در فضایی با تناسب حساب شده، در ایجاد احساس آرامش معنوی دلخواه این دو عملکرد بسیار موفق بوده است، بخصوص در گودال باغچه که حیاط مدرسه علمیه است. همچنین استفاده از گودال باغچه، علاوه بر امکان ایجاد تنوع حجمی مطلوب، هماهنگی با اقلیم را فراهم آورده است. می‌توان بیان نمود مجموعه این عوامل نشانه‌هایی از تحولات زمانه خود بوده است.



تصویر ۱۱. گودال باغچه مسجد آقا بزرگ کاشان. (مأخذ: نگارندگان)



نقشه ۶. پلان و سه بعدی مسجد آقا بزرگ کاشان. (مأخذ: دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، [www.iranshahrpedia.ir](http://www.iranshahrpedia.ir))

## ۷- مسجد جامع بافق

باغچه علاوه بر ایجاد فضایی با خرد اقلیم، به مرور زمان مساله زیبایی شناسی نیز در آن مطرح می‌شده است. به طوری که معماران سعی در به وجود آوردن محیطی متناسب و چشم نواز داشتند، که هم زمان از لحاظ اقلیمی، بصری و زیبایی شناسی و سایر موارد برخوردار باشد.

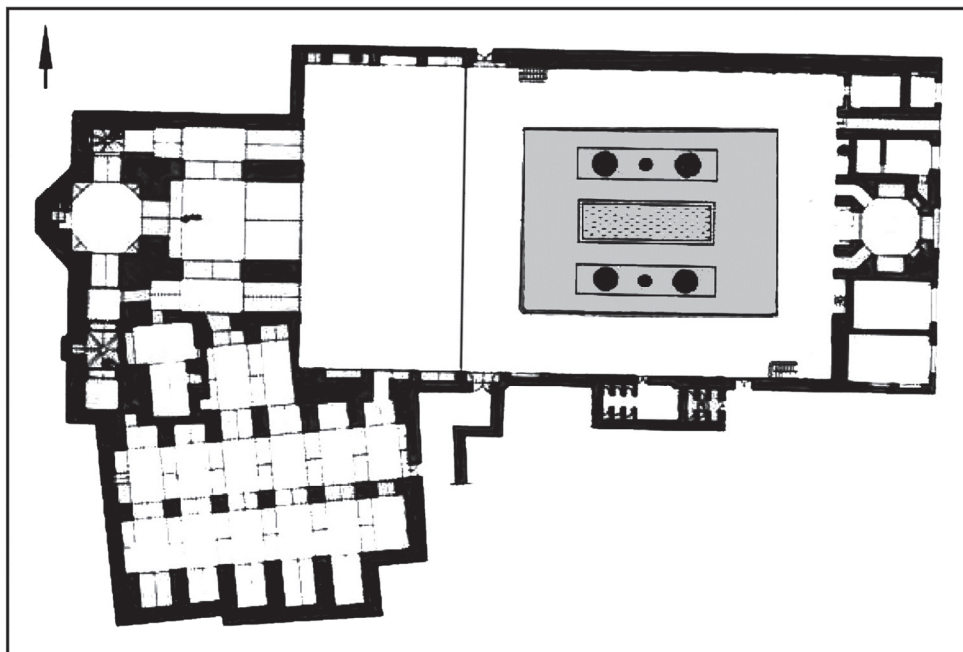


تصویر ۱۲. گودال باغچه مسجد جامع بافق. (دانشنامه تاریخ معماری

ایران شهر، [www.iranshahrpedia.ir](http://www.iranshahrpedia.ir))

بنای این مسجد متعلق به دوران قاجار است که در بین امامزاده عبدا... و محله قلعه واقع شده است و بانی آن استاد ملا محمد باقر است. این مسجد- مدرسه از نمونه‌های گودال باغچه‌ای است که در دو قسمت تابستان و زمستان نشین طراحی شده است. (نقشه ۷) قبل از ورود به صحن اصلی مسجد و در میان صحن، حیاطی مشجر قرار دارد که این حیاط همان گودال باغچه می‌باشد (تصویر ۱۲) و معروف به مدرسه علمیه است، و نیز در اطراف صحن گودال باغچه حجره‌ها قرار گرفته اند، همچنین وجود حوض آب در وسط و درختان نخل در اطراف گودال باغچه، زیبایی این بنا را دو چندان کرده است. این مسجد از لحاظ سبک معماری بسیار نزدیک به معماری مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان می‌باشد. (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، ۱۳۹۲)

درختان و حوض آب به همراه حجره‌ها با طاق نمای اطراف و شبکه‌های آجری، شاروم پیرامون گودال باغچه زیبایی و درونگرایی خاصی به این مسجد داده است. بر اساس نمونه‌های فوق می‌توان بیان نمود که در گودال



نقشه ۷. پلان مسجد جامع بافق. (مأخذ: دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، [www.iranshahrpedia.ir](http://www.iranshahrpedia.ir))

## نتیجه گیری

جدا از آنکه تنوع آب و هوایی ایران نقش پر رنگی در شکل گیری عناصر تشکیلی یافته‌ی معماری دارد، عامل عقیده و باور را نیز به عنوان دومین موردی که در روند شکل گیری مواردی چون گودال باغچه، نقش دارد می‌توان، عنوان نمود.

از عوامل دیگری که می‌تواند اثر مهمی در شکل گیری گودال باغچه داشته باشد مسئله‌ی اقلیم است. چرا که آب و هوا در هر منطقه و چگونگی دسترسی اهل خانه به آب (از طریق قنات و غیره) نیز منجر به شکل گیری فضایی عمیق در حیاط خانه شده است، و گودال باغچه‌ها می‌توانستند در فصل گرما به عنوان وسیله‌ی خنک کننده عمل نموده و اتاقهای مشرف به گودال باغچه همواره خنک باقی می‌ماندند. شاید این دلیل محکمی، جهت استقرار دائم ساکنین خانه در اتاقهای مشرف به گودال باغچه در فصل گرما باشد. وجود گودال باغچه علاوه بر ایجاد مکانی با خرد اقلیم، فضای مناسبی با حضور باغچه، حوض، آب، درختان، آسمان به نمایش می‌گذارد که برای ساکنین خلوت و آسایش را به همراه داشته است.

در هر حال، در جایی که آب در سطح زمین جریان نداشته است، بنا به عمق جریان آب نسبت به کف (حیاط) از پایاب یا گودال باغچه استفاده می‌شده است. در صورتی که اختلاف سطح در حدود یک طبقه ساختمان بوده باشد و کمتر به آب روان در همکف زمین دسترسی داشته‌اند، پادیاو به گونه گودال باغچه درآمده است، در نتیجه گودال باغچه پاسخ مناسبی بوده است. لذا فضاهایی در پیرامون آن با کارکرد مسکونی یا خدماتی شکل می‌گرفت. در این جا ذوق معمار، آداب، عادات و عقاید، آن چنان که در معماری بکار می‌آید، در آن ظهور می‌یافت.

شایان ذکر است گودال باغچه بر روی محور مرکزی حیاط خانه قرار داشته و وحدت بین اجزاء را به نمایش می‌گذارد. در عین حال گودال باغچه و فضاهای اطراف آن به مرکز نظر

می‌کنند و چشم خود را به پاکی و پاکیزگی و همچنین به زندگی در فضای سبز بهشتی روشن می‌کنند. نیز می‌توان چنین استنباط نمود؛ آب به عنوان عنصر مورد احترام ایرانیان و شکل گیری باغچه می‌تواند تداعی کننده‌ی ماهیت باغ در فرهنگ ایرانی باشد که منجر به وجود آمدن گودال باغچه در درون حیاط شده است.

همچنین یکی از ارزشهای معماری ایران درونگرایی است، که این عامل فرهنگی در شکل گیری گودال باغچه، نقش موثری داشته است، به طوری که ساکنین همواره در فضای گودال باغچه احساس امنیت داشته‌اند.

علل دیگری را که می‌توان برای شکل گیری ماهیت گودال باغچه عنوان نمود، مقرون به صرفه بودن آن می‌باشد. به طوری که برای تامین مصالح مصرفی گودال باغچه کف زمین را کنده، خاک همان باغچه را گل نموده و از همان گل، خشت خام ساخته و خشت خام را برای حریم بندی گودال باغچه و ساخت خانه استفاده می‌نمودند.

با توجه به ذکر موارد فوق آنچه مسلم و قابل اهمیت می‌باشد، مسئله‌ی تقدس آب نزد ایرانیان باستان و کاربرد آن جهت پاکیزگی است و از این رو می‌توان بر طبق آثار بجا مانده از ایران در ادوار تاریخی، اظهار نظر نمود که گودال باغچه یکی از دستاوردهای مهم معماری سنتی ایرانی است. که برای معرفی، حفظ، نگهداری، احیاء و کاربردی نمودن این میراث معماری ایرانی به جامعه باید تلاش کرد.

### پانوشته‌ها:

۱- پیرامون گودال باغچه در همکف جلوی ایوان، راهرو باریکی است، که شاروم نامیده می‌شود، همچنین شاه راهی است که ورودی کلیه فضاهای اطراف گودال باغچه به آن منتهی می‌شود. (خورشیدی فرد، ۱۳۸۷: ۳۸)

### منابع

- افشار؛ ایرج، (۱۳۸۲)، واژه نامه یزدی، به کوشش محمد رضا

- محمدی، انتشارات ثریا، تهران.
- پیرنیا؛ محمد کریم، (۱۳۷۸)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمانهای درون شهری و برون شهری، تدوین غلامحسین معاریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
- پیرنیا؛ محمد کریم، (۱۳۹۲)، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معاریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
- پیرنیا؛ محمد کریم؛ (۱۳۴۸)، فصلنامه‌ی علمی فنی هنری اثر، واژه نامه، شماره‌ی ۲۴، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۰)، معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معاریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
- حاجی قاسمی، کامبیز؛ (۱۳۷۵)، خانه‌های کاشان، گنجنامه‌ی فرهنگ آثار معماری، دفتر اول، دانشگاه شهید بهشتی، انتشارات شرکت توسعه‌ی فضاها‌ی فرهنگی وابسته به شهر داری، تهران.
- حلی، سید اکبر؛ (۱۳۹۱)، مصاحبه شفاهی نگارنده، کاشان.
- خودداری نائینی، سعید؛ (۱۳۸۸)، کاخواره نائین طلعه دیوار نگاره‌های مکتب اصفهان، انتشارات موسسه تالیف ترجمه و نشر آثار هنری، تهران.
- خورشیدی فرد، زهره سادات؛ (۱۳۸۷)، خانه تاریخی عباسیان شاهکار معماری جهان، انتشارات همگام با هستی، کاشان.
- دهخدا، علی اکبر؛ گ-گبریا؛ (۱۳۳۵)، لغت نامه‌ی دهخدا، شماره‌ی مسلسل ۳۰، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- رفیعی سرشکی، بیژن؛ (۱۳۸۲)، فرهنگ مهرازی (معماری) ایران، نشریه شماره ۳۶۲، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران.
- رفیعی سرشکی، بیژن؛ (نشریه‌ی شماره ۱۳۶۲-۱۳۸۲)، فرهنگ مهرازی (معماری) ایران، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران.
- زارعی، محمد ابراهیم؛ (۱۳۷۹)، آشنایی با معماری جهان، انتشارات فن آوران، همدان.
- سیدصدر، سید ابوالقاسم؛ (۱۳۸۰)، دایرة المعارف معماری
- وشهرسازی(مصور)، به کوشش محمد رضا محمدی ، انتشارات آزاده ، تهران.
- شاطری؛ علی اصغر، (۱۳۸۷)، آثار تاریخی کاشان، انتشارات همگام با هستی، کاشان.
- طوفان، سحر؛ (۱۳۸۵)، بازشناسی نقش آب در حیاط خانه های سنتی ایران، فصلنامه‌ی باغ نظر، شماره‌ی ۶، انتشارات مرکز پژوهشی هنر معماری و شهر سازی منظر.
- فرخ یار، حسین؛ (۱۳۹۰)، صد خانه- صد پلان، ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی در اقلیم گرم و خشک، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی کاشان، کاشان.
- فلاح فر، سعید؛ (۱۳۷۹)، فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران، انتشارات کامیاب، تهران.
- قلم سیاه، اکبر؛ (۱۳۸۱)، یادنامه‌ی استاد دکتر محمد کریم پیرنیا، ارمغانهای ایران به جهان معماری «پادیاو»، انتشارات بنیاد مرحوم پیرنیا، دانشگاه یزد.
- محمودی، کوروش؛ شادپی؛ بیژن؛ (۹۰-۱۳۸۹)، دیکشنری جامع معماری و ساختمان، انتشارات آینده سازان شهر آب، تهران.
- معاریان، غلامحسین؛ (۱۳۷۳)، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه شناسی درونگرا، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، شهر آب، تهران.
- معین، محمد؛ (۱۳۸۶)، فرهنگ فارسی، انتشارات امیر کبیر، جلد سوم، تهران.
- ویلبر، دونالد نیوتن؛ (۱۳۹۰)، باغ‌های ایران و کوشک‌های آن، ترجمه‌ی مهین دخت صبا، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
- هریس، سیریل؛ (۱۳۹۰)، فرهنگ تشریحی معماری و ساختمان، ترجمه‌ی محمد رضا افضلی، مهرداد هاشم زاده‌ی همایونی، بیژن شادپی، انتشارات نشر دانشیار، تهران.
- نراقی، حسن؛ (۱۳۶۳)، آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، انتشارات انجمن آثار ملی.
- دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر [www.iransharpedia.ir](http://www.iransharpedia.ir)